

Kornel Ungureanu

DRUGAČIJA CENTRALNA EVROPA

1. Istorijska lekcija

O potrebi za drugačijim Centrom

Ritam i odjek rasprava u vezi sa Centralnom Evropom vrtoglavo su porasli u isto vreme sa pojavom eseja Milana Kundera: "Tragedija Centralne Evrope". Mislim da nijedan od tekstova ljudi od pera u poslednjih pedeset godina nije imao takav efekat. Nijedno od upozorenja tokom poslednjih decenija – a hvala Gospodu, bilo ih je nebrojeno mnogo! – nije zvučalo snažnije. Romansirer je imao kredit, bio je jedan od uspešnih ličnosti tokom šezdesetih. Bio je, gledajući iz ugla nove književnosti, jedan od arhitekata Praškog proleća. Ubraja se među junake poslednjeg antisovjetskog, praškog¹ otpora! Bio je prognanik, ali ne bilo kakav prognanik. Njegova jednostavna pojava otkrila je složenost o koju se Zapad još jednom ogrešio, a koja se odnosi na ruskog okupatora.

Milan Kundera je izuzetno bitan prozni pisac, ali ne manje i književnik koji je mogao da neinformisanoj – ili loše informisanoj - publici sa Zapada održi predavanje iz istorije. "Eto ko ste vi", kaže Kundera svetu koji polako zaboravlja, zbog toga što želi da zaboravi. "Tragedija Centralne Evrope" je istorijski udžbenik u kome su dominirali politički pamfleti. Ali ti naglašeni pamfleti ne umanjuju didaktički zadatak. Kundera strpljivo i sa mnogo talenta i erudicije objašnjava i čak prekoreva jednog Evropljanina sa Zapada, koji je spreman da zaboravi šta je prostor i da će i sam nestati time što zaboravlja druge.

Milan Kundera je bio šezdesetosmaš. Došao je iz Evrope u kojoj je komunistička utopija preživljavala agoniju. Godina 1968, sa periodima grčevitog protesta i desničarskog fanatizma, ali i sa ulaskom sovjetskih tenkova u Prag, uništava jedan od najsnažnijih mitova XX veka. Kundera je iz ovog brodoloma došao sa celokupnim svojim književnim ostvarenjima i svojim junacima. Sa pozicije najboljeg, sa snagom koja može da preživi surovosti, sa položaja slavnog među vrhunskim književnicima, Kundera predlaže drugačiji model: model Centralne Evrope. Drži predavanje o političkom, kulturnom i umetničkom modelu koji nudi ovaj svet.

¹ Milan Kundera, *Tragedija Centralne Evrope*. Tekst se prvi put pojavio u časopisu *Debat*, 27. novembra 1983, čiji je prevod u *The New York Review of Books* primljen sa podjednakim uspehom 26. aprila 1983. Tekst se nalazi u središnjem delu antologije *Europa Centrală* pod nazivom *Nevrose, dileme, utopii* Adriana Brabeka i Kornela Ungureanua, a objavljen je u izdavačkoj kući Polirom, 1999. U navedenoj antologiji tekst je sa engleskog prevela Alina Gimpu i nalazi se na stranama 221–235.

Kunderina studija počinje podsećanjem na mađarsku jesenju pobunu iz 1956. Očajnička poruka, koju direktor mađarske novinske agencije prenosi svetu: "Umiremo za Mađarsku, umiremo za Evropu!", postaje za češkog pisca simbolična poruka. "Umiremo za Mađarsku i za Evropu" je rečenica koja može biti izgovorena samo u Centralnoj Evropi. Samo oni iz Centralne Evrope, tvrdi Kundera, u stanju su da umru "za svoju zemlju i za Evropu".

I 1956. godine, kao i 1968, deo sveta koji bi trebalo braniti nalazi se pred tenkovima, zbog toga što ovaj deo sveta obezbeđuje skladno funkcionisanje celine. Predati Centralnu Evropu neprijatelju, znači prihvatiti ubistvo evropske duhovnosti. Predajom centra, Evropa se spremala za sopstvenu smrt. Ništa nije bilo hitnije, ukazuje pisac, od spasavanja ovog dela Evrope.

Istorijsko predavanje "Tragedija Centralne Evrope" bilo je deo poruka jedne ličnosti sa ekstremnim stavovima... Svi oni koji su držali do književnosti, trebalo je da udruže svoje signale sa ovim dramatičnim S.O.S. – om.

Ipak, nije Kundera prvi autor koji je pokušao da zapadnog čitaoca i američku javnost učini osetljivima za razarajuću okrutnost sovjetskog okupatora. Dela *Zarobljeni um*, iz 1953. i *Druga Evropa*, iz 1959, Česlava Miloša doživela su izvestan uspeh. Studija *Zarobljeni um*, sa mnogo strpljenja objašnjava način na koji mehanizmi intelektualnog i umetničkog mišljenja, u određenim situacijama, vode u pravcu komunizma. Počev od analize Vitkijevičevog romana *Glad*, Česlav Miloš se trudi da posredstvom umetničkih tendencija prihvati teze osvajača. Miloš nije pamfletista; on je analitičar koji pokušava da objasni takve neshvatljive situacije. Poslednji deo *Zarobljenog uma "Balti"*, podseća nas na sovjetsku, nemačku, pa opet sovjetsku okupaciju baltičkih zemalja. Način mišljenja jedne civilizacije predstavlja centralno mesto ovog poglavlja, kome ne nedostaje generalizacija: "Invazija Španaca na Meksiko, bila je, sigurno, strahovito iskušenje za Asteke. Običaji okupatora behu neshvatljivi, njihovi religijski rituali bili su čudni, kao i nepredvidiv način njihovog razmišljanja, u koji se nije moglo prodreti. Invazija Crvene armije izazvala je podjednak šok kod Estonaca, Letonaca i Litvanaca. Svedoci se sećaju perioda carevine, ali novi redosled stvari ne liči ni po čemu na doba carizma, bilo je hiljadu puta gore. U godinama koje su prolazile nakon pada carizma, umesto da se približi Evropi, Rusija je prihvatila organizacione principe koje Evropa nikada nije prihvatila"².

To je jedinstvo zlih mera, o kome govore i drugi pisci. Jedan od njih je i Mirča Elijade. Studija *Destinul culturii românești* (Sudbina rumunske kulture) koju je Mirča Elijade objavio u časopisu *Uniunea Română* (Savez Rumuna, prim. prev.), januar – mart 1949, prvi je iz serije članaka koji komentarišu "religijski rat" sovjetskog okupatora protiv evropske civilizacije. Zamisao o *homo religious* potiče iz ratničkog koncepta, sa jasnom pozicijom u diskusijama koje su se širile nakon spuštanja Gvozdene zavese. Povlačenje pred ruskim okupatorom ekvivalentno je "drugom napuštanju aurelijanske Dakije pred naje-

² Česlav Miloš, *Zarobljeni um*, prevod sa poljskog Konstantin Džambasu, predgovor Volodimir Bolecki, Humanitas, 1999, str. 219–220.

zdom varvara". Amputacija Evrope o kojoj je govorio Mirča Elijade obeležila je početak katastrofalnog procesa koji je uticao na uravnoteženost modernog čovečanstva³.

Treba istaći da je u to vreme svako ko je podržavao osvajača podstrekivao razbijanje čitave jedne civilizacije. Svaki autor koji govori o Imperiji, govori o napuštenom svetu – o svetu jedne začuđujuće utopije. Trakija Mila Dora, aurelijanska Dakija Mirče Elijadea, Kunderina Bohemija (Kraljevina Bohemija), Miloševa *imperijalistička epoha* probuđuju i podstiču definisanje habsburške utopije. Preko Habsburške imperije moguće je sagledati utopije naroda sa margina. Mit Centralne Evrope rađa se u tački u kojoj se dodiruju potrebe i vizije u imaginaciji imperijalnih utopija. Negativna utopija Siorana, Gombroviča ili Vitkijeviča ne čine ništa drugo osim što daju smisao pozitivnim utopijama o kojima su pisali Elijade, Miloš ili Kundera.

II Imperijalističke utopije – sklonosti periferije

Između periferije i iverice

Kunderina trijumfalna lektira – jer je ovde reč o "čitalačkom trijumfu" – postala je moguća nakon ponovnog pronalaženja Beča i bečke duhovnosti. A pronalaženje istinskog Beča, moglo je da se dogodi samo onda kada je optimizam nakon Drugog svetskog rata počeo da ustupa prostor nekim dubokim melanholijama, a potom i sukcesivnim razočaranjima. Zalogaji pobede bili su gorki; kraj rata najavljavao je pre agoniju nego trijumf. Rat nije završen, "nastavljen je, preživljava, produžava se do beskraj. Bečka lekcija može biti deo svesti samo onda kada čovečanstvo bude počelo ponovo da oseća, ne samo trijumfalno-utopijski model, već i potrebu za modelom nazvanim "potreba za našim iminentnim propadanjem".

Talas ponovnih susreta, publikacija, ponovnih izdanja, kongresa posvećenih Beču i bečkoj duhovnosti, uspesi pojedinih filozofa, slikara, skulptora, arhitekata i sociologa, privlače pažnju na jedan privilegovan prostor. Na sveti prostor. Početak veka stimulisao je *retro* religiju, nad kojom su dominirale akutne nostalgije.

³ Mirča Elijade, *Destinul culturi românești*, objavljeno u časopisu *Uniunea română*, januar–mart 1949, ponovljeno u izdanju pod nazivom *Împotriva deznădejdii*, pripada serijalu "publicistike egzila", koji je uredio Mirča Handoka; predgovor Monika Spiridon, *Humanitas*, 1992, str. 28–37, dopunjena verzija objavljena takođe u *Uniunea română*, 1949, ponovo je objavljena u delu *Împotriva deznădejdii*; videti studiju *Rusificare*: »Da bi se shvatila prava, ali skrivena značenja politike okupatora, dovoljno je pogledati etničku kartu Centralne i Istočne Evrope. Ono latinsko ostrvo u periodu svoje najveće slave predstavlja ne samo zagonetku i istorijsko čudo, već i otpor predodređen za odbranu od moskovske ekspanzije. Zbog toga je Rumunija bila prva i pod najjačom navalom divljaštva od svih drugih zemalja, i to brzinom pod kojom je naglo uništena duhovna elita a rumunski kulturni spomenik ne objašnjava se marksističkom dijalektikom, već geopolitičkim i istorijskim fatalnostima«. Vidi i *Examen leprosurum*, Peuves, br. 14, april 1952.

Imperijalistička utopija bila je prva koja je mogla da izdvoji prerađene utopije od načina mišljenja XIX veka. Imperijalistička utopija vezuje se za druge, manje stručne lekcije koje se odnose na agoniju i smrt. Bečko iskustvo podržava znanje o Imperiji, a Imperija je živela, pre svega, preko svojih margina. Ne može se shvatiti "imperijalna struktura" bez proučavanja margina. Svojim izraženim smislom za opažanje, Jozef Rot je zabeležio da u Imperiju jedino još veruju "marginalne nacije" i da samo Rusini, Jevreji i Sloveni još uvek pevaju nacionalnu austrijsku himnu. Ostali, ljudi Centra, Bečlije, pevaju "Wacht am Rhein", "Stražar na Rajni" – nemačku himnu⁴.

Oni koji su u Imperiji videli Božijeg zamenika na zemlji, oni koji su živeli Imperijalnu religiju, bili su marginalci, narodi arhaičnih područja, primitivci koji su preživljavali u skrovištima ovog sveta. Provincije su spektakularno podržavale policentrizam. One su bile "naklonjene Beču", verovala su u porodicu i u imperijalne vrednosti, ali i u nacionalne vrednosti, koje su pokušale da sačuvaju i podrže. "Provincijski" grad imao je kafanu, železničku stanicu, poštu, kasarnu; svaki čovek bio je kopija Imperije – držao je do toga da bude kopija. A svaki administrativni centar trudio se da ponovi sliku Centra. Provincija je verno reprodukovala sliku prestonice. Reklo bi se da je ponovo poslušno stvarala prestoničku sakralnost.

Ali svaki centar je ponovo kreirao i nacionalni mit. Budno je čuvao vrednosti. Ključ je ipak bio u rukama boema – rumunski Erdelj, herojska Dakija, hrvatsko beskonačno panonsko polje... U "Tragediji Centralne Evrope", podsećanje na Beč izaziva podsećanje na provincijski policentrizam, koji su podržavali Habsburzi. Kunderin tekst nije hladan, nevidljiv, naučan. Kao da je deo dnevnika, čije su stranice posvećene sećanjima i pronalaženju onog vremena u kome je bilo mogućnosti za slobodu izbora. Kunderin subjektivizam skicira novu definiciju ovog prostora koji je, inače, veoma teško definisati.

Govoriti o Centralnoj Evropi znači imenovati marginalna područja pojedinih imperija, koje drže ravnotežu u svetu. Beč je predlagao Petersburgu razgovor među jednakima, Centralna Evropa vidi u Rusiji državu koja se ponaša agresivno. Marginalna područja će uskoro biti napuštena, konfiskovaće ih maligni prostor. Ako Beč preživljava imploziju, ako se on samouništava, marginalna područja će biti žrtve istočnog suseda. Poljska, Čehoslovačka, Rumunija, zemlje bivše Jugoslavije, ali i Mađarska, shvataju Rusiju kao agre-

⁴ "U ovoj monarhiji, odgovara grof Čojnicki, "ništa nije čudno... Istina je da Sloveni, Poljaci iz Galicije, Rusini, Jevreji sa kaftanom iz Bojslava, džambasi iz Bačke, muslimani iz Sarajeva, trgovci kestenjem iz Mostara pevaju "Gott erhalte", dok austrijski studenti iz Bruna i Egera, zubari, apotekari, frizerski šegrti iz Linca, Graca i Knitefelda, pevači iz alpskih nizija, pevaju "Wach am Rhein". Austrija će nestati zbog ove nibelunške vernosti, gospodo moja! **Sudbina nije centar već periferija...** itd. Austrijska suština je pothranjivana i osvežavana državama krune". Nakon odgovora barona Kovača, koji smatra da Mađare tlači Imperija, rezoner Čojnicki precizira: "Mađari, dragi Kovač, su tlačili druge narode: Slovake, Rumune, Hrvate, Srbe, Rusine, Bosance, Švabe iz Bačke, kao i Sase u Transilvaniji." Vidi Jozef Rot, *Radecki marš*, prevod i beleške Kasijan Matasaru, *Cripta Habsbugilor*, prevod i beleške Hert Perez i Mihaj Ursaki, pogovor i hronološka tabela Marius Lazurka, Univers, 1998, str. 292.

sora. Trebalo bi da napravimo razliku u okviru same ove agresije; trenuci tokom 1918, kada je došlo do crvene eksplozije i u pojedinim ovim zemljama i tokom 1945, kada su važnu ulogu odigrali sporazumi među saveznicima.

Kunderina studija direktno imenuje okupatora, varvarina, "crnog čoveka". Češki pisac nema više nikakvih zadržki: za njega postoji samo jedna Rusija, necivilizovana, nasilna, antievropska. Nakon što je, decenijama, Zapad računao sa miroljubivim suživotom, Kundera podvlači, politički obojenim jezikom, da je miroljubiva koegzistencija, u stvari, samo iluzija. Agresor uništava u ime svoje destruktivne vokacije.

Kunderina studija otvara novu etapu u procesu analize Centralne Evrope, koja je često upotrebljavana, ali isto toliko često i napušтана. On unosi u diskusiju nekoliko neophodnih termina.

Na neki način, onih pet decenija savezništva i sklada, navikli su zapadnog čitaoca na geografiju u kojoj živi Istočna Evropa i na njenu već ustaljenu koncepciju delovanja. Marksistička propaganda stvorila je čitavu mitologiju o Istoku, a podređene književnosti, vrlo brzo, iskreirale su mitološku predstavu. Na primer, citat "Svetlost dolazi sa Istoka" ukazivao je na biblijski tekst i na masonske formulacije koje su veličale mogućnosti prosovjetskog bloka. A kada je Česlav Miloš primio Nobelovu nagradu, Ivar Ivask je otkrio u njemu ne predstavnika Centralne Evrope, već predstavnika Istočne Evrope. Za Ivaska, između SSSR i zemalja Zapadne Evrope, nalazilo se nekoliko zemalja koje su bile definicija, i to bez ikakvog dvoumljenja, za Istočnu Evropu. O tome govori "Beskrajna kolona", Ivaskova studija, napisana 1981. Ovom studijom zatvara se razmatranje geografije i otvara se novo područje. Studija pripada epohi u kojoj bi, veoma jednostavno, jedan broj zemalja mogao biti pripojen Moskvi. Ove zemlje, podređene Moskvi, mogle bi, na neki način, već da potvrde svoju individualnost, jer se razlikuju od sovjetskog kolosa.

Ivaskova ideja o postavljanju Poljske, Letonije, Litvanije, Estonije, Čehoslovačke, Mađarske, Albanije, Bugarske, Finske i Rumunije pod isti protektorski kišobran, izražava gest jednog stratega koji je shvatio da bi Milošev uspeh mogao biti polazna tačka u promeni geopolitičkog trenutka. I da kulturološke tradicije mogu izazvati suštinske promene u odnosima Istok – Zapad. Kunderina studija još izražajnije zagovara ponovno pregledanje i preispitivanje karte Evrope.

Jasno je da kategorične opcije češkog pisca nisu mogle da utiču na to da se svi eksperti u potpunosti slože sa njim. U prvom redu, smetala je anatema bačena na Rusiju. Bila je apsurdna. Ako "Centralnoj Evropi i njenim željama za raznovrsnim mogućnostima ništa nije više strano od Rusije", zaključeno je da je neophodno stvoriti izveštaj o isključenju u kome se nalazi sudbina jednog naroda. Komunizam, pisao je Milan Kundera, **značio bi ispunjenje ruske istorije**, što je sa svih aspekata posmatranja bilo preterano.

Ovaj ekskluzivizam dotakla je i Habsburška imperija, a smatran je odbrambenim zidom pred ruskom okupacijom. Kod Kundera, habsburška utopija zamenjuje komunističku utopiju, a male utopije Mitteleurope, koje je podržavao češki pisac, ustupiće mesto komunističkoj utopiji. One koji stavljaju pod znak pitanja mnoge Kunderine informacije, mogu podsetiti da termin **Mitteleuropa** počinje da biva korišten zahvaljujući Nojma-

nu, značajnom zagovaraču pangermanizma. Hteli – ne hteli, Prvi svetski rat je sačuvao u svojim dosijeima i ideološku akciju koju je oživotvorio ovaj termin. On je prevodio, u duhu agresivne geopolitike, želju za nemačkom ekspanzijom. I godine nacističkog uspona samo pojačavaju gnušanje prema ideji o Centralnoj Evropi pod nemačkom diktaturom.

III *Pandorina kutija (1)*

Tabu teme ukletog sveta

Mittleuropa se rađa pod znakom revizionizma. Žele se nove granice, novi limiti u ime nekih rasnih kriterijuma koji su kulminirali u Aušvicu. Inače, za neke, Mittleuropa ima dva centra: prvi, kulturni Beč, sa svojim duhovnim vrednostima u okviru Habsburške monarhije koja je vladala više vekova i drugi, iz koga proizlazi masovno ubijanje. Oni koji sa podozrivošću posmatraju termin Mittleuropa, ne zaboravljaju godine Hitlerovog formiranja u antisemitskom Beču. Neki od najvažnijih Firerovih duhovnih istomišljenika bili su Bečlijci.

Mit o rajskom Beču ubrzo je zamenjen drugim, iz jednog marginalnog grada, koji se nalazio pod naglašenim prokletstvom antisemitizma i degenerisanog imperijalnog kiča. Rumuni, Poljaci, Slovaci, Rusini, zaobilazili su termin jer ih on podseća na politiku teritorijalnih aneksija. Trebalo bi istaći činjenicu da je na sećanje o imperiji delovano i strahom. Rumuni ili Poljaci, Hrvati ili Slovaci osećali su se isključenim iz "imperijalne istorije" zbog čega su bili nezadovoljni, što je bivalo podsticano otimanjem teritorija, tlačenjem i poniženjima. Iako imaju snažne veze u Centralnoj Evropi, iako jedan deo njihovog stvaralaštva ističe njihov stvaralački kvalitet u Centralnoj Evropi, ni Eminesku, ni Slavić, ni Aron Kotuš, ni Blaga, neće se udaljiti sa prostora Centralne Evrope. A u nekoliko elokventnih tekstova, Titu Majoresku će se energično rastati od načina razmišljanja svog oca. U XIX veku, Emineskuova publicistika pokazuje način na koji pisci sa periferije Imperije, iz Erdelja, Banata, Bukovine, odbijaju čitav niz savezništava koja njihovo pravo na egzistenciju stavlja pod znak pitanja.

I Slavić i Goga i A. C. Popović jesu književnici koji su bili po zatvorima. Suštinske ličnosti Centralne Evrope, oni su, ne u manjoj meri, bili graditelji nacionalnog identiteta.

Godina 1918. vezuje mnoge Rumune iz Centralne Evrope za drugačiji vrednosni sistem. Sve što znači učestvovanje u životu Imperije trebalo bi zaboraviti. Banaćani, Erdeljci, Bukovljani, koji su pisali na nemačkom ili mađarskom jeziku i koji su bili vezani za Centar osnovnim evropskim duhom, postaju nebitni prilikom dešifrovanja nacionalnog statusa.

Nakon 1. decembra 1918, najvažnija stvar beše upravo definisanje nacionalnog statusa. Bukurešt je postao Centar koji potvrđuje nove tokove. Ako se pre 1918. godine za sve Rumune "sunce na Istoku rađalo", to je bila samo pokretačka lozinka. Nakon 1918, prestonica je poništila stari policentizam gradova Basarabije, Bukovine, Erdelja i Banata. Velikim praznikom Ujedinjenja, velikim svečanostima zbog ponovnog sjedinjavanja,

želelo se istaći da je iza svega ostalo (samo) zlo vreme ugnjetavanja⁵. Udžbenici iz istorije trebalo bi da su puni nacionalnih heroja, koji bi bili odgovorno mitologizovani. A sve ono što je bilo deo evropske konstrukcije, počelo je da biva posmatrano sa sumnjom. Moramo istaći i konsektivne greške evropskih duhovnih arhitekata, intelektualaca koji su projektovali ujedinjenu Evropu.

Revizionizam tridesetih godina još jače ističe razlike koje nas odvajaju od Centralne Evrope. Naši prirodni saveznici, smatrali su veliki umovi, trebalo bi da budu Francuska i Engleska.

Godine 1945. Centralna Evropa je izgubila još jedan rat – najsvirepiji od svih. Vrednosni sistem Centralne Evrope bio je još jednom pod znakom pitanja. Centralna Evropa je postajala, zahvaljujući onima koji su dobili rat, Istočna Evropa.

Nakon 1945, sve što je bilo vezano za prostor, transformisano je u tabu. Za stručnjake, Centralna Evropa je prostor koji upućuje na Imperiju demona. Bečki antisemitizam, Hitler, logori, oznaka su ovog prostora prepunog zločina i mučeništva. "Pozitivna" poruka sa ovog prostora bila je prenetna Istočnoj Evropi.

Važnost teksta Milana Kundere leži u činjenici što on uspeva da povрати, sa velikom količinom energije mađarskih, čehoslovačkih ili poljskih pisaca, ovu teritoriju na koju je stavljena zabrana. "Tragedija Centralne Evrope" je tekst koji se ne vraća daleko u prošlost, u predele koji bi stručnjacima mogli biti od značaja. Smeštena u našu najbližu okolinu, Centralna Evropa je mogla da razvija, pred širokom publikom, drugačije prikaze. Režimska ograničenja u Centralnoj Evropi, koja su izašla na videlo, iznela su u prvi plan nekoliko filozofa – umetnika koji se pripremaju za veliki književni spektakl.

Nema mnogo stručnjaka u "Centralnoj Evropi" i, nakon svakog ulaska na scenu, oni bivaju navedeni da se svoje veličine odreknu. Svaki umetnik u tom spektaklu ne govori u ime nekog kulturnog, već u ime nekakvog naučnog projekta. Nećemo otkriti (ako postoji, možda ga nismo mi čitali?) nekog mađarskog pisca koji neće oplakivati, u svojoj studiji posvećenoj Centralnoj Evropi, posledice Trijanonskog ugovora, koji je doveo do raspada Velike Mađarske. Svaki veliki pisac iz Centralne Evrope ima čak toliko humora da shvati da je problem Centralne Evrope postavljen 1914. i 1940, i to samo kao posledica naše sposobnosti da upadnemo u sopstvene iluzije.

Jer, ako se vratimo tvrdnji Danila Kiša (koji je jedna od lokalnih zvezda) kako "svako vidi u ovom prostoru ono što želi da vidi", primetićemo da se za mnoge slika Centralne Evrope drži iste večne utopijske konstrukcije. U ime ove konstrukcije, mnogi termini dobijaju veliki broj konotacija: ponovo ispisuju istoriju. Verovatno najspektakularnije ponovno ispitivanje pripada terminu **federacije**, a najviše je izdvajana iz konteksta knjiga *Ujedinjene Države Velike Austrije* Aurela C. Popovića.

Sve knjige posvećene Centralnoj Evropi (ili skoro sve) pominju *Ujedinjene Države Velike Austrije* kao delo spasilačkog projekta federacije. Ponekad je delimično navođena sama

⁵ D. Vatamaniuc, *Ion Slavici și lumea prin care a trecut*, izdavač Academia Republicii Socialiste România, 1968. Vidi i Jon Breazu, *Studii de literatură română și comparată*, knjiga I, bibliografija, indeks imena – urednik Mirča Kurtițeanu, izdavač Dacia, Kluž, 1970.

biografija. Federacija anacionalnog A. C. Popovića je samo pokušaj izlaženja iz veka varvarstva. Izvesti mislioca iz konteksta, znači zloupotrebe i manipulacije na ivici njegovog dela.

Bez dvoumljenja, pitanje koje polemički postavlja Đerđ Konrad o tome "da li još neko sanja Centralnu Evropu" treba ozbiljno razmotriti. Čitav (naš) svet sanja Centralnu Evropu, ali sanja je onako kao Krleža, koji govori o "panonskom haosu", kao Milo Dor svoju Trakiju ili Blaga Dakiju ("pobuna našeg nelatinskog fonda"). U Centralnoj Evropi ne postoji samo snažan osećaj za koren, kako kaže Konrad, već i jezgro sanjarija koje navodi lokalne funkcionere da rekonstruišu prošlost. Projekat federacije A. C. Popovića je delo čoveka zavidne erudicije, ali i duha koji na ideologiju nacionalne duhovnosti XIX veka kalemi najrazličitije ideje, koje je Virdžil Nemojanu (najznačajniji rumunski analitičar Centralne Evrope), otkrio i u knjizi iz 1906. A. C. Popovića, gde se još uočavaju i dominante američkog liberalnog modela. Takođe, treba istaći da se među važnim knjigama nalazi i knjiga *Die Grandlagen des XIX – Jahrhunderts* (Velika zemlja XIX veka, prim. prev.) Banaćanina H. S. Čemberlena.

Godine 1892. ili 1906, federativni model, onako kako ga vidi A. C. Popović nije bio vezan samo za pragmatizam jednog borca, već i za tradiciju nacionalne borbe Rumuna iz Transilvanije, kao i za to da slika koju su Rumuni imali o Istoku iz *Hiljadu i jedne noći* nije tako daleka.

Treba napomenuti da će tek nakon 1918. godine, Centralna i Istočna Evropa započeti projekte za stvaranje federacije. Čehoslovačka i Jugoslavija mogle su biti modeli za federacije kakve bi mogle i dalje da nastaju. Ali, ništa znakovitije od jugoslovenske katastrofe, ništa jače od greške češko-slovačke državnosti. Istorijska lekcija je takva da jedna evropska federacija može biti sačinjena samo od najsnažnijih država, država-kontinenta koje nisu uslovljene "spolja"⁶.

Treba da primetimo da, sa ove tačke gledišta, studija Milana Kundere mnogo toga isključuje, ali i podržava nešto sasvim drugo – pozitivnu nostalgiju za etosom.

IV *Pandorina kutija (II)*

Za alternativnu istoriju književnosti Centralne Evrope

Postoji mnogo razloga zbog kojih se ne nameće samo studija o tragediji Centralne Evrope već i (što je naročito bitno za nas) studija o etničkom kontaktu prostora Centralne Evrope. Kraj XIX veka i početak XX veka nije obeležio samo kraj Austrougarske imperije, već i katastrofu i kraj Otomanske imperije. Jugoslavija, Bugarska, Rumunija i Poljska,

⁶ A. C. Popović, *Stat și națiune. Statele Unite ale Austriei Mari. Studii politice în vederea rezolvării problemei naționale și a crizelor constituționale din Austro – Ungaria*, prevod sa nemačkog Petre Pandrea, izdavač Albatros, 1997. Izuzetno važna studija u vezi sa A. C. Popovićem jeste studija Virdžila Nemojanua: *Un neoconservator jeffersonian în Viena sfîșitului de secol: Aurel C. Popovici*, prvi put objavili Mikloš Molnar i Andre Resler u *Le Genie de l'Autriche – Hongrie*, PUF, Pariz, 1989, str. 31–42, obrada Virdžil Nemojanu, *România și liberalismele ei*, Izdavač Fundația Culturală Române, Bukurešt, 2000, str. 110–125.

bile su pod dominacijom ove imperije. Ne možemo razumeti Centralnu Evropu ako ne ispitamo duhovnu dokumentaciju sveta koji ostaje nakon raspada Otomanskog carstva. Sa ove tačke gledišta, najvažniji pisci za nas su Krleža, Crnjanski, Blaga, Aron Kotruš, Ivo Andrić, Miodrag Bulatović, Kušnirjevič...

Što se nas tiče, trebalo bi da se zaustavimo na idealnom prostoru za ovakav tip analize – na banatskom prostoru. Ili na uočljivoj sličnosti – poput prostora Bukovine i Banata.

Kada je reč o Centralnoj Evropi, moglo bi se istovremeno govoriti o njoj kao o Istočnoj ili Jugoistočnoj Evropi i o njenom dugom periodu intime sa Otomanskim carstvom. Postoje marginalni prostori koji žive u skladnom etničkom kontaktu. Ovde, na istom prostoru, susreću se najmanje četiri nacije, četiri kulture i četiri načina duhovnog izražavanja. Nakon 1918, svaka od ovih kultura dobija sopstvene oblike kulturološke migracije.

Ovu studiju smo detaljno istražili, ali bi ipak za detaljnu analizu i razumevanje bilo potrebno izvršiti uvid u transformaciju provincija nakon 1918. Temišvar, Zagreb i Černauc šire kulturne inicijative koje se suštinski razlikuju od kulture Bukurešta, Praga ili Beograda. Prestonice pojedinih pokrajina, koje žele da očuvaju svoj kulturni identitet, počinju da podržavaju drugačiji režim stvaralaštva, jer, kao što smo rekli, vrednosti koje podstiče kulturni policentrizam, sada su napuštane. Kulturni heroji Centralne Evrope su migraciona bića koja pokušavaju da se nastane u novom Centru, nastojeći da definišu novi identitet u nekom mestu Imperije. "Ono što se zaista završava", piše Jozef Rot u delu *Habsburška grobnica*, "nije toliko naša otadžbina, koliko naša imperija, odnosno nešto još jače, još dalje, još uzvišenije od obične otadžbine". Za mnoge pisce sa ovog prostora otpočelo je traženje Imperije. Jedni su pokušavali da otkriju najveće vrednosti Imperije u državi stvorenoj 1918; drugi da oplakuju gubitak ovih vrednosti, dok je književnost imenovala završetak jednog istorijskog ciklusa.

Postoje dva tipa pisaca koji opisuju ovaj deo sveta. U prvu grupu ubrajaju se oni koji su još uvek vezani za stari svet.⁷

Nije teško primetiti da junaci mladog Emineskua, Joana Slavića ili Arona Kotruša pripadaju Centru i da ulažu sve napore da ostanu tamo. Kod njih ništa nije jednostavno, ništa nije izgubljeno igrom. Oni učestvuju u **podučavanju o etosu**.

U studiji Ovidija Kortuša⁸, koja je retko citirana, ovaj autor vezuje idealizam Košbu-

⁷ Toader Nikoara: *Mitul 'bunului împărat în sensibilitatea românească*, objavljeno u časopisu *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1680 – 1800). Societate rurală și mentalități colective*, u časopisu *Presa universală clujeană*, 1997, str. 339–397. "Jedna od najstarijih postavki koje su opskrbljivale tradicionalnu i modernu maštu je ona koja se stvara sa aspekta svetog karaktera moći kroz udruživanje, do sakralizacije ličnosti koja je proučava, što uzima oblik strukture iskazane sintagmom »mit o dobrom kralju« ili »mit o dobrom caru«. Sakralizacija kraljevskog ili carskog lika postala je najstabilnija i najodrživija mentalna struktura« (cit. 339).

⁸ Ovidiju Kortuš, *Meditații critice*, izdavač Minerva, 1983, str. 263. Između ostalih zasluga, Ovidiju Kortušu se pripisuje i to što je prikazao, kroz studije koje je objavljivao u časopisima *Familia* i *Secolul XX*, u periodu 1966–1972, istinsku »književnu geografiju« koja uključuje ono što mi nazivamo »mitteleuropa periferija«. Studije poput *Elemente expresioniste în poezia românească*, *Despre ideea de continuitate în literatura Transilvaniei*, *Un mare scriitor european: Miroslav Krleža*, a naročito u *Literaturile naționale și literatura universală Specific național și personalitate artistică* utvrđuju mogućnosti književnika koji je zaokupljen odnosima između trajnosti i suštine ovog prostora.

kove poezije za činjenicu da pesnik pripada pograničnoj zoni koja nikada nije upoznala kmetstvo. Mogli bismo, na osnovu toga, povezati književni idealizam "polivalentnih centara" – Nasand, Karansebeš, Oravica, Biserica Alba (Bela Crkva, prim. prev.) – sa činjenicom da su pogranične zone bile definisane svojom podređenošću imperijalizmu. Ovi centri zavisili su od Beča, pa su tako i učestvovali u stvaranju Velikog Dela.

Ako pročitamo prve rečenice iz dela *Moara cu noroc* (*Srećni mlin*, prim. prev.) ili *Padureceana* (*Šumarka*, prim. prev.), otkrićemo kako se stvara Veliko Delo. Drugi, sveti oblici ne započinju, već zaključuju poeziju otpočinjanjem stvaranja Velikog Dela, a teren je već bio pripremljen za njega. **Korisna knjiga**, jezerce za preživljavanje u *Budulea taichi* (*Dekin Budulea*) je testamentarna poruka svetu jednog sveštenika ili učitelja. U osnovi ove poruke može biti otkrivena ne samo Imperija, već čak i Nebeski Red Tradicije, kako ju je protumačio pisac u Konfučijevom delu, kao što je Košbuk isto tumačenje pronašao u *Eneidi* ili u *Božanstvenoj komediji*. Erdeljski pisac vraća se ne samo na početke Imperije, već i na stvaranje sveta. Njegova namera da otkrije prvobitni univerzum, vezuje ga za stvaraoce epopeja.

Ili za stvaraoce religija. Još uvek nije izučen **imperijalni model** koji dominira književnošću Erdeljske škole Košbuka, Slavića, Agarbičeanua, Rebrana i Siorana. Prilikom definisanja Velike Rumunije koja je konstituisana 1. decembra 1918. godine, u nekoliko navrata konsultovan je i ovaj model. Često citirana Sioranova rečenica "Sanjam Rumuniju sa populacijom Kine i sudbinom Francuske", nije daleko od zamisli koja oblikuje *Trilogiju kulture* Lučijana Blage ili poeme Arona Kotruša iz 1930.

Ponekad primećujemo da književnost "marginalnih naroda" podržava model epopeja. Nacionalne države koje nastaju nakon Prvog svetskog rata imaju potrebu za (još) jednim dokumentom o svom nastanku. Dela: *Seobe Crnjanskog*, *Na Drini ćuprija* Ive Andrića, *Antihrist* Emilijana Straneva, ali i *Doživljaji dobrog vojnika Švejka*, opisuju epopejsku državu. U epohi agonija Prvog svetskog rata, epopeja se tumači njenim sopstvenim naličjem.

Prikazivanjem antiheroja, delo *Šuma obešenih*, direktno se vezuje za antiepopejsko književno delo *Čovek bez svojstava*. Inače, veliki broj književnih dela predstavljaju zao kruženu celinu sa delima Crnjanskog, Kušnjijeviča ili Sorina Titela i Aleksandra Ivasinka. Ali Rebreanu nije vernik Imperije, kao Rot, Cvajg ili Kušnjijevič. Veran Imperiji – starom svetu – ostaje Slavić. Slavić je u starosti pisao, poput Cvajga, o "zlatnom dobu postojanosti" koje je vladalo svetom.

Nakon 1918, veliki broj onih koji su verovali u vrednosti Imperije odabrali su egzil. Nakon što je nestala Imperija, nije im ostalo ništa, osim da se identifikuju sa novim svetom. Jedan problem koji je nastao nakon "bivše Imperije" jeste kako pronaći novu otadžbinu, definisati novo sedište. Raspad starog Centra znači traženje drugog koji će nadoknaditi izgubljene duhovne vrednosti. Sigurno je da je za veliki broj ljudi, Centar bio simbol svetske Revolucije. Budimpešta Bele Kuna pojavljuje se kao sasvim drugačiji centar. Ali i Beč je 1918. spreman da očuva sovjetsku republiku.

Veliki broj pisaca sa "margina Imperije" biće privučen ovim Centrima. Pomeranja između periferije i Centra biće karakteristično opisana u delima Banaćanina Franje Zolta-

na, Rodiona Markovića, Franca Libharda, Jona Stoje – Udrea, Aurela Buteanua i Meliusa Jozefa. Prva dvojica za kratko vreme postaju vodeća imena svetske Revolucije. Na kraju će pisati dinamične novinske članke i prevoditi dela koja će snažno odjeknuti. Ukazuje im se šansa da dostignu visine koje imaju pisci velikih svetskih država, a to za kratko vreme i uspevaju da budu. Filip – Miler tridesetih godina konkuriše Stefanu Cvajgu.

Zaista, učešće autora iz Banata u kulturnom dinamizmu Centralne Evrope je ostvareno na početku treće decenije, u trojezičnim časopisima Kamila Petreskua ili Žakabfija. Važan trojezični časopis *Banatul* (*Banat, prim. prev.*) obeležava presudan trenutak u stvaralaštvu Arona Kotruša. Projekat za ostvarenje jedne specifične kulturne oblasti koja treba da očuva banatske vrednosti, bilo rumunske, bilo nemačke ili mađarske, predstavlja časopis Jona Stoje Udrea, *Vrerea* (*Htenje, prim. prev.*), u kome su učestvovali Virdžil Biro, Franja, Melius i Rodin Marković. "Mitteleuropske" knjige rumunskih pisaca iz Banata ili iz Bukovine nisu prihvaćene sa oduševljenjem. Kritika je sankcionisala njihov stil, melodramatičnost, konzervativnu književnost Virdžila Biruo, Mirče Streinua i Georga Atanasija. Ni dela autora koji su pisali na nemačkom nemaju veliki uspeh, iako su Černauc, Temišvar i Brašov mesta gde se odigravaju kulturni događaji dostojni razmatranja. Nakon povlačenja Univerziteta iz Kluža u Sibiu (što je posledica diktature iz Beča), književni kružok, sa mentorima i njihovim "učenicima", predlaže inicijative koje će nadoknaditi lokalnu "mitteleuropsku" tradiciju.

Nakon Drugog svetskog rata ružna slika nemačke duhovnosti i sovjetska okupacija Rumunije eliminišu svaku mogućnost za ponovnim pronalaženjem tradicija prisutnih u Centralnoj Evropi. Izlaženje iz proleterske kulture početkom šezdesetih, računa sa drugačijim vrednostima od kultura Centralne Evrope. Rumuni su frankofili ili anglofili, dok je germanofilija sumnjiva. Ponovni ulazak Kafke u književne tokove 1964, a nakon toga i Bronskog i Petra Stoje i diskusije o "bečkoj duhovnosti", privlače pažnju na književne tokove koji će se tek pojaviti. Jedan od bitnih događaja je pojava dela *Sumrak Imperije* 1968. (antologiju priredio, predgovor i beleške napisao Diter Šlesak), izuzetne uvodne studije, možda čak i najbolje tokom te decenije.

Pomak pisaca generacije šezdesetih od novog modela francuskog romana, dogodio se nakon 1970. Delo *Lovački rog* je koncentrisani *Radecki marš*, dok je knjiga *Drugo viđenje* inspirisana agonijom Imperije. Inače, Ivasiuk je, u svojim poslednjim knjigama, bio dobar pripovedač agonije.

Ali verovatno najspektakularniji pisci generacije šezdesetih koji se mogu definisati kao duhovnici Centralne Evrope jesu Nikolaje Bratan i Sorin Titel. Prvi će pronaći Centar sveta u Erdelju, području široke duhovnosti, što ne znači da je Bretan manje pisac groteske ili sukcesivnih degradacija, da ne preživljava iskustva "čoveka bez svojstava". Dela *Gipsani anđeo*, *Blagovesti* i *Amfitrion* mogu se čitati i kroz prizmu fundamentalnih dela Centralne Evrope. Sorin Titel je za književnost "Mitteleurope marginalnih naroda" postao simbol sveobuhvatnosti. U tetralogiji *Udaljena zemlja* (da tako nazovemo rumunski ciklus formiran od *Udaljene zemlje*, 1974, *Ptica i senki*, 1978, *Ubrzanog časa*, 1980, i dela *Ženo, evo tvog sina*, 1983), pojavljuju se Rumuni, Mađari, Nemci, Srbi, Poljaci i svi otkrivaju Beč sa početka veka; svi preživljavaju solidarnost sa tendencijama vremena im-

perijalnih vrednosti⁹. Ako u prvom serijalu romana (i pripovedaka) Sorin Titel podržava moderni francuski model, u ciklusu *Udaljena zemlja* uzori su mu "pisci sa margina", od Kusnieviča do Danila Kiša.

Jedan broj pisaca iz šezdesetih pokušaće da povrate "trenutke Imperije". Ako se proza Normana Manea ne vezuje direktno za ovu vrstu književnosti, njegova zasluga je u tome što povezuje pisce rođene u Bukovini koji su preživeli holokaust (Pol Celan, Aron Apelfild, itd.) i pisce koji su u Rumuniji osuđeni na interni egzil.

Nakon 1989. Norman Manea je postao, za američkog čitaoca, sledbenik Kafke i Šulca, koji prikazuje visoku tradiciju ovog prostora.

Mi pripadamo Centralnoj Evropi ukoliko prepoznamo saučesnike u **buđenju evropske duhovnosti**. Alternativna književnost Centralne Evrope koja oživljava zaboravljene autore, odbačene knjige, vrednosti prepuštene sumraku zaborava, postaje aktuelna i potrebna. A ova alterantivna istorija trebalo bi da uključi veliki broj autora iz Banata, Bukovine, Maramureša, ličnosti iz istočnog Galaca ili Trsta, itd.

Sigurno bi se pojavio nemali broj klopki koje bi književni istoričari trebalo da savladaju, a naročito zbog toga što je književna istorija često odbacivala sopstvene slavne ličnosti i to ne bez motiva... a veliki broj pisaca ostavilo je trag u istoriji svojim iznenađujućim mogućnostima koje su bile... sramne. Oni su imali svoje trenutke kada su se gubili. Nakon Ujedinjenja, pojedini rumunski pisci bežali su u provincije da bi se sakrili, jer su bili podstrekači antirumunskih procesa koje je nametnuo austrougarski režim. Računali su na mađarske ili austrijske knjige. Bili su (poput Lučijana Kostina, dobri prevodioci sa nemačkog jezika, profilisani esejisti i osrednji pesnici, koji su održavali prepisku sa Aronom Kortušom i Kamilom Petreskuom) tajni agenti imperijalne policije. Drugi su pristali uz legionare, što ih je svrstalo uz Hitlera i Musolinija, kao što se dogodilo sa Anišorom Odeanu, koja je sama odabrala egzil 1947, pobegavši u ekstremnu provinciju. Ili, sasvim drugačije, kao Filip – Miler. Ili, pak kao neki koji su nakon 1948. uvažavali Staljina. Za mnoge je beg na periferiju značio pokušaj spasavanja od represija pobednika – silaskom u Mitteleuropu.

Praćenje i osveta pobednika, njegovi pokušaji da podrede književnost, transformišući je u propagandu, bili su snažna obeležja književnosti Centralne Evrope, koje su bile uslovljene diktaturama.

(S rumunskog prevela Daniela Popov)

⁹ Kornel Ungureanu, *Proza românească de azi*, knjiga I, izdavač *Cartea Românească*, 1988. Studije koje se nalaze u ovoj zbirci posvećene su piscima koji pripadaju generaciji šezdesetih. One se temelje na književnoj geografiji u kojoj su imenovane konstante Jugoistočne Evrope i najvažnija dela iz šezdesetih godina, kao i one konstante iz Centralne Evrope prisutne u delima Sorina Titela (str. 501 – 529) ili Nikolaja Brebana (str. 579 – 611). Drugi deo, koji je još uvek samo nacrt, baviće se »mitteleuropskim položajem« pojedinih pisaca koji su prisutni u delu *Imediata noastră apropiere*, I (izdavač Facla, 1980), ili u delu *Imediata noastră apropiere*, II (izdavač Facla 1989). Najznačajnija poglavlja bila bi (biće?) posvećena, u drugom delu, Liviusu Čokrlije, Viorelu Marineasi i Danielu Vigilu. O topografijama centralne Evrope Sorina Titela, najbolje stranice napisala je Elizabeta Roška u knjizi *Sorin Titel. Ciclul bănăţean*, izdavač Univers, 2000.